

HORVÁTH BARNA LOCKE-ÉRTELMEZÉSE NAPJAINK KONTEXTUSÁBAN

Szmodis Jenő
habilitált egyetemi docens

Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Államtudományi és Közigazgatási Kar

Horváth Barna Windelbanddal egyetértve¹ John Locke-ot többek között a *jog szabadságelméletének* vezéralakjaként jellemzi.² Látható tehát, hogy Horváth értelmezésében is hangsúlyosan megjelenik a Locke-i filozófia egyik legmeghatározóbb eszméje, a *szabadság*. Nem mellékes azonban az sem, hogy az értelmező, Horváth Barna miként viszonyult a szabadság problematikájához. Ez ugyanis nyilván rányomta bélyegét Locke-értelmezésére is.

Horváth fő művében, a *Jogszociológiában*, amelyben egyébként nem emlékezik meg külön Locke-ról, a következőket írja. „*Miként az eljárási apparátus teljes megszüntetése sem a szabadsághoz, hanem a szabadság még nagyobb hiányához, azaz szolgasághoz vezetne, úgy a liberalizmus sem a társadalmi szabadság kiterjesztéséhez, hanem éppen annak korlátozásához visz közelebb. S nem azért, mintha a gazdasági szabadság, tulajdon vagy gazdagság önmagában véve valami gonosz dolog volna. (...) Ha pedig a liberalizmus a szabadságot megsemmisítő túlszabadság klinikai példáját szolgáltatja, úgy ebből az derül ki, hogy a társadalmi szabadság nem lehet sem minősítetlen érintetlenség, sem pedig minősítetlen hatalom, hanem csak az ellenállás hatalma és kölcsönös támogatás.*”³

Látható, hogy Horváth igen mértéktartó pozíciót igyekszik felvenni a szabadság-hatalom dichotómiájában, és ezzel mintegy folytatója lesz a magyar jogbölcselet azon hagyományának, ami többek között Pikler Gyula vagy Somló Bódog nevével jellemezhető.⁴ Ez az óvatosság és mértéktartás megóvjá Horváthot attól is, hogy engedjen annak a csábításnak, hogy Locke-ot az indokoltnál jobban kontrasztba állítsa Hobbes-szal. Nem

¹ WINDELBAND, Wilhelm: *Die Geschichte der neueren Philosophie in ihrem Zusammenhange mit der allgemeinen Cultur und den besonderen Wissenschaften dargestellt*. 2 Bde. Leipzig 1878–1880. Bd. I: Von der Renaissance bis Kant. Leipzig, Breitkopf 1878. 253-273.

² HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2001. 171.

³ HORVÁTH Barna: *Jogszociológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 335. Lásd erről különösen Zsidai Ágnes fordítónak a kötethez írt Előszavát. Ugyanott 11-58. Horváth perspektívájának kialakulására vonatkozóan lásd még ZSIDAI Ágnes: *A tiszta jogszociológia*, Budapest: Szent István Társulat, 2008.; Cs. Kiss Lajos: *Szabadság és kényszer (Horváth Barna szellemi pályája)*, In Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2001. 569-611.

⁴ A szociáldarwinistaként számon tartott Herbert Spencer elképzeléseinek igen korán alapos bírálatát adta Pikler Gyula, rámutatva az állami beavatkozás fontosságára mindaddig, amíg nem alakul ki a szabadságjogok egyenlő biztosítása és a javak igazságosabb elosztása. PIKLER Gyula: *Az állam ellen*. I-II. *Budapesti Szemle* 1886. 109. 43-60., 110. 213-237. különösen 226. Lásd még ZSIDAI Ágnes: *Paradoxonok Pikler értékmentes jogszociológiájában*. *Tolle Lege* 2011 I. 1. http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/zsidai_agnes_paradoxonok_pikler.pdf Somló Bódog korának meghatározó álláspontjával szemben, többek között szintén

lett volna persze teljesen jogosulatlan és indokolatlan a két angol gondolkodó nézeteinek határozottabb szembe állítása, hiszen maga Locke vitatkozik a Leviatán szerzőjével, bár az ellenfél nevének említése nélkül. Horváthot azonban a különbségeken túl legalább annyira érdekelték a nézőpontjaikban involválódó hasonlóságok is, így a két szerző olyan élességű szembeállítására nála nem került sor, mint évtizedekkel később Kees van der Pijlnél, aki két ellentétes állam- és társadalomszervezési modell jellemzéséül használta a XVII. századi angol filozófusok neveit.⁵ Horváth felfogása egyúttal azzal a következménnyel is járt, hogy interpretációjába nem vetít vissza Locke-ra olyan későbbi jelenségeket, amelyek létrejötte nem független ugyan Locke munkásságától, de amelyek megvalósulására a XVII. században a filozófus aligha gondolhatott. Annak érdekében tehát, hogy Horváth Locke-értelmezésének mértéktartását megfelelően értékelhessük, érdemes szemügyre vennünk röviden Kees van der Pijl koncepcióját.

A gramscianus holland professzor, a XVII-XVIII. századi angliai fejlemények kapcsán egyenesen az állam és a társadalom Locke-iánus berendezkedéséről ír, aminek lényege az egyéni szabadságjogok hangsúlyozása, az állam közrendet fenntartó, illetve védelmi szerepének kiemelése, és szinte kizárólagossá tétele, továbbá a gazdasági szabadság és általában a gazdaság elsődlegességének hirdetése.⁶ A Locke-iánus modellel a Hobbes-iánus állami-társadalmi komplexet állítja szembe, ami az abszolutista állammodellből kiindulva a demokratikus átalakulásokat követően is vallja az *állam meghatározó szerepét a gazdasággal szemben*.⁷ Ennek a modellnek Franciaországban látja megvalósulását, ahonnan szerinte ez a felfogás továbbterjedt a kontinensen.⁸

Spencert kritizálva, mutatott rá arra, hogy a beavatkozás a versenyt és a kiválasztódást nem akadályozza meg, csupán más területekre irányítja, másfelől arra, hogy az állami beavatkozás nem tekinthető természetellenesnek (hisz maga az emberi társadalom és az állam is természeti eredetű). SOMLÓ Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1907. 96-102.

⁵ Kees van der Pijl magyarországi recepciójában nagy szerepe van Pokol Béla munkáinak. Lásd például POKOL Béla: Jegyzetek a transzatlanti uralmi rend kiépüléséről. *Jogelméleti Szemle* 2004/2. <http://jesz.ajk.elte.hu/pokol18.html>; POKOL Béla: Globális uralmi rend és állami szuverenitás. *MTA Law Working Papers* 2014/3. http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2014_13_Pokol.pdf

⁶ PIJL, Kees van der: *Transnational Classes and International Relations*. Routledge London and New York 2005. 65-79.

⁷ PIJL, Kees van der i. m. 79-84.

⁸ Nem vitatva, hogy az angolszász és a kontinentális világ összevetésében igencsak helyénvaló Pijl tipológiája, és – különösen történeti aspektusból szemlélve – jogosult a Hobbes-iánus szisztémának a francia abszolutizmussal való kapcsolatba hozása, azonban – különösen napjaink valóságából kiindulva – kicsit pontosítható a pijli koncepció. Vitathatatlan, hogy a Locke-iánus modellt az angolszász területek (különösen az Egyesült Királyság és az USA) reprezentálják szinte tiszta formában, azonban állam elsődlegességét valló Hobbes-i modellt sokkal inkább jeleníti meg Oroszország, mint a mai Nyugat-Európa államai. A két modellt kicsit provokatívan azzal a kérdéssel, és az arra adott válaszokkal jellemezhetjük, hogy „Ki „castingol” kit?” A Pijl által vázolt Locke-iánus modellben a tőkés csoportok nagy befolyással bírnak a közhatalom birtokosainak kiválasztásában. Ezzel a szisztémával szemben azonban egy olyan modellnek kell állnia, amelyben a közhatalomnak van kitüntetett szerepe abban, hogy az országban kikölthetik be a gazdasági élet vezető szerepeit. A putyini Oroszország – amelyben az állami szervezeteknek, adóhivatalnak, ügyészségnek nem csekély szerepe van a gazdasági érdekcsoportok vezetőinek személyét illetően – sokkal inkább megtestesíti ezt, a közhatalom elsődlegességét valló, Hobbes-iánus modellt, mint a Kontinensnek Franciaországtól Közép-Kelet-Európáig terjedő területe. Az orosz szisztéma azonban történetileg és eszmetörténetileg kevésbé kötődik Hobbes államfilozófiájához, sokkal inkább egyrészt a kommunista államkapitalizmus hagyományaihoz, az azt megelőző orosz későabszolutizmushoz, aminek azonban nem annyira a nyugati abszolutizmus szolgáltatta a mintát, mint a

Kees van der Pijl a Locke-iánus és a Hobbes-iánus állam- és társadalom-complexét (jellemző tulajdonságaik halmazát) a következőképpen adja meg. Míg a Locke-iánus szisztémában a társadalmi cselekvés privilegizált területe a civil társadalom, addig a Hobbes-iánusban az állam. Míg a Locke-iánus rendszerben az érdekartikuláció kerete (framework for interest articulation) a *kontroll* felsőbbrendű, átfogó eszméje (transcendent comprehensive concept of control), a Hobbes-iánusban ez a *nemzeti érdek* kifejezett doktrínája. Az uralkodó osztály a Locke-iánus társadalomban a polgárság az irányító osztállyal (governing class), a Hobbes-iánusban állami osztály (state class). A szabályozás a Locke-iánus szisztémában az önszabályozó piac és a civil jog által valósul meg, a Hobbes-iánusban a központosított adminisztráció által. A terjeszkedés módja a Locke-iánus szisztémában transznacionális, a Hobbes-iánusban internacionális.⁹

E felosztásból, karakterizálásból is kitűnik, hogy a Locke-iánus államban a magánszféra lényegében mellérendelt kapcsolatban van a közhatalommal, sőt bizonyos vonatkozásban még elsőbbséget is élvez.¹⁰ E mozzanat, ami Locke eredeti gondolataitól nem idegen, tehát nem csupán Kees van der Pijl utólagos beleértése a Locke-i koncepcióba, nem került el Horváth figyelmét sem. A természetes állapotból a polgári jogközösségbe való átmenet és a kormányzat létrehozása Locke szerint ugyanis az egyének azon szükségletéből fakad, hogy javaikat és a szerinte már a természetes állapotban is meglévő jogaikat zavartalanul és biztonságban élvezhessék. Amint Horváth fogalmaz: „Ésszerű tehát, ha az emberek társulnak. Kormányzat alatt egyesülnek és ennek az egyesülésnek a fő célja a tulajdon védelme.”¹¹ A kormányzatot tehát a magánszféra a maga szükségletének kielégítésére hozza létre, és vele szemben mint valaminő szolgáltatás megrendelője áll. Ebből az elvi alapállásból következik aztán Locke következtetése a kormányzat elmozdíthatóságáról.

A hatalom átruházása nem teljes és nem is korlátlan tehát. Az ember természetes hatalmát – mint Horváth írja – „annyiban adja fel, hogy a törvények által engedi magát szabályoztatni addig a határig, ameddig azt a saját és a társadalom fenntartása megköveteli.”¹² Amint ehhez hozzáfűzi: „Mínt hogy pedig a természetes jogok feladásának a célja az életnek, a szabadságnak és a tulajdonnak a jobb megóvása, megőrzése, ennél fogva a közhatalom semmiképp sem terjedhet tovább, mint a közös jó.”¹³

A baloldali, Gramsci-iánus Pijl a globális uralkodó osztály hatalmának és vagyonának korlátlanságát szemlélve jutott el az általa Locke-iánusnak nevezett modell leírásához. Horváth figyelmét sem kerülte azonban el az a körülmény, hogy Locke – aki a közhatalom korlátozásának vonatkozásában igencsak határozott elmélettel állt elő, és aki természetjogi alapokon állónak vélte konstrukcióját – a magántulajdon korlátozásának kérdése iránt kevéssé volt fogékony. Igen szellemesen jegyzi meg Horváth: „Nem magyarázza meg Locke

bizantinusz cesarizmus. A hagyományos értelemben vett kontinentális Európa (ide nem értve tehát Oroszországot és általában az ortodox világot) jelenleg sokkal inkább egyfajta átmenetet képez a tisztán Locke-iánus és a tisztán Hobbes-iánus modell között, mintsem a Hobbes-iánus modellt képviselné.

⁹ PIJL, Kees van der i. m. 84.

¹⁰ Locke hatalmi ágakkal kapcsolatos elgondolásának mai összefüggéseire vonatkozóan lásd még CSERVÁK Csaba: *A végrehajtó hatalom és a parlament választása*. Licium-Art, 2016. Debrecen 112. CSERVÁK Csaba: A hatalmi ágak megosztásának XXI. századi kérdései az Alaptörvényt követően, *Pro futuro*, 2015/2. szám 24-37., különösen 27.

¹¹ HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2001. 173.

¹² HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet* 173-174.

¹³ HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet* 174.

elmélete azt sem, hogy az öfenntartáshoz szükséges mennyiségen felüli javak tulajdonára miképpen terjed ki a természetjog védelme?”¹⁴

Míg Pijl tipológiája azt sugallja, hogy a Locke-i koncepció lényegéből következik az egyenlőtlenségek későbbi beláthatatlan mérete, addig Horváth bírálatában nem törekszik többre, minthogy rámutasson Locke gondolatainak belső ellentmondásaira és hibáira. Rámutasson többek között arra az *individualizmusra* is, ami lényegi vonását adja nem csak Locke, de Hobbes eszméinek is. Helyesen jegyzi meg: „Képtelenség az a nézete, hogy az újszülött egyetlen jogközösségnek sincsen alávetve. Ezt egyetlen jogász sem írná alá s e ponton omlik össze az individualizmus.”¹⁵ Horváth azonban nem mutat rá arra a mély és messzire vezető, és ugyancsak az individualizmusból fakadó ellentmondásra, hogy Locke (akárcsak Hobbes) a *közjóban* lényegében nem lát mást, mint a *magánérdek* teljesülését, nevezetesen a javak biztonságos élvezetét. Ez a felfogás vezetett el ugyanis évszázadokkal később nem csak ahhoz a szállóigévé vált mondathoz, hogy „Ami jó a General Motorsnak, az jó az országnak.”¹⁶, de alighanem Irving Kristol „lecsöpögő javak” elméletéhez is.¹⁷

Horváth Locke-interpretációjának árnyaltsága és korszerűsége abban is jól érzékelhető, hogy csatlakozva korának újabb kutatási tendenciájához, úgy véli, Locke kritikai vénája távolról sem volt oly erős, mint az általa bírált *Sir Robert Filmer* (1590-1653). Mert igaz ugyan, hogy Filmer arra vonatkozó igyekezete, hogy a monarcha hatalmát a patriarcháéra, utóbbiét pedig Isten rendelkezésére vezesse vissza, nem tekinthető különösebben figyelemreméltó elméleti törekvésnek,¹⁸ azonban Filmer kritikai észrevételei a népszuverenitással és a hatalom átruházásával kapcsolatos eszméket illetően igencsak elgondolkodtatóak. Horváth azonban nem megy el odáig, mint *J. W. Allen*,¹⁹ aki szerint Filmer eredetibb és mélyebb politikai gondolkodó, mint Locke.²⁰

Horváth emlékeztet arra a filmeri felvetésre, hogy a hatalom-átruházás elmélete azért különösen problematikus, mert „A gyermekek és asszonyok ugyan mikor adták beleegyezésüket a kormányzásukhoz?”²¹ Horváth megemlíti még Filmernek azt a kritikai észrevételét is, mely azt hangsúlyozza, ha a gyilkosság nem lehetett a természetes állapotban az emberek joga, azt nem is ruházhatták át az államra. Filmer – mint Horváth hangsúlyozza – arra figyelmeztet, hogy „az ölésre való jog benne rejlik a jogalkotó tekintély felállításában”²², azonban ez a jog a *nemo plus iuris* elve alapján nem lehet származékos, hisz az ölés jogával az egyén nem rendelkezik. Többek között ebből vonja le Filmer azt a következtetést, hogy

¹⁴ HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet* 180.

¹⁵ HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet* 178.

¹⁶ Charles E. Wilson, a General Motors elnöke az 1950-es években mondta: „What’s good for General Motors is good for the country”. Ez a szemlélet azonban már ezt megelőzően is jellemezte az amerikai bírósági ítélkezést. Amint Korten a bíróságok e felfogását jellemzi: „Az ő értelmezésükben a köz java egyenlő volt a maximális termeléssel – teljesen mindegy volt, mit termeltek és ez kinek ártott.” Korten, David C. : *Tőkés társaságok világhuralma*. Kapu, Budapest, 1996. 68.

¹⁷ Vö. LEWIS, Hunter: *Are the Rich Necessary?: Great Economic Arguments and How They Reflect Our Personal Values*. Axios Press, Mount Jackson VA 2009. 26.

¹⁸ HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet* 170.

¹⁹ Allen, J. W. (John William): *Sir Robert Filmer*. In F. J. C. (Fossey John Cobb) Hearnshaw (ed): *The Social and Political Ideas of Some English Thinkers of Augustan Age*. King’s College University of London, London 1928. 27-46.

²⁰ HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet* 169.

²¹ uo.

²² uo.

a hatalom nem a néptől ered, a népet a szuverénnel szemben alapvetően az *engedelmesség* erkölcsi kötelezettsége terheli.²³

Megjegyzendő, hogy függetlenül attól, hogy Filmer gondolata problematikus abból a szempontból, hogy az engedelmességet *erkölcsi kötelességként* határozza meg, mégis úttörő jelentőségű, és korát messze meghaladó eszmeszokrat hordoz. Stanley Milgram 1960-as évekbeli korszakos kísérlete, és 1963-as cikke, majd 1974-es *Obedience to Authority*²⁴ című összegző tanulmánya óta evidencia, hogy az emberi magatartást alapvető módon határozza meg a tekintélynek való engedelmesség és az alacsony parancsmegtagadási készség. A jog léte szempontjából tehát alighanem ennek az ösztönös, ha nem is erkölcsi, tényezőnek sokkal inkább szerepe lehet, mint bármiféle hatalom-átruházási aktusnak.

Horváth Pollock nyomán vázolja Hobbes és Locke eltérő koncepcióinak igencsak hasonló kiindulási alapját.²⁵ Ennek lényege egy individuális antropológiai felfogásban ragadható meg. Mint írja: „Mindketten „politikailag tiszta papírlapnak” fogják fel a természeti állapotot. Mindketten kapcsolatok nélküli egyének tömegének nézik az eredeti sokaságot.”²⁶ Majd hozzáfűzi: „Ebben van első tévedésük.”²⁷ A későbbiekben részletesen is elemzés alá veszi az egymással gyakran szembeállított filozófusok kiindulási alapjaiban lévő egyezéseket, rámutatva egyúttal arra is, hogy míg Hobbes következtetései legalább összhangban állnak téves premisszájával, addig Locke teóriája számos kérdést vet fel a kiindulási ponttal való összhangot illetően. Mint írja: „Locke eltérése Hobbes-tól a természetes állapot kérdésében inkább csak látszólagos. Ha nincs is ebben az állapotban állandó háború, de van állandó bizonytalanság és háborús veszedelem, ami túrhételenné teszi.”²⁸ Helyesen vonja le azt a következtetést, hogy „A tények rajzában tehát Locke nem lényegesen tér el Hobbestól, de mégis jogállapotnak kívánja tekinteni a természetes állapotot, mint idealizált – a kölcsönös jóakarát, béke és segítség uralmát jelentő, a valóságban azonban tartósan elő nem forduló – tényállapotot.”²⁹

Helyesen mutat rá Horváth arra az ellentmondásra, hogy amennyiben Locke idealizált természetes állapota valóságos volna, akkor vajon mi szükség lenne arra, hogy az egyének a kormányzatot létrehozzák annak érdeklében, hogy jogaikat biztonságos viszonyok között gyakorolhassák. Mint írja: „Nehezen képzelhető továbbá az ebből a kezdő állapotból a polgári jogállapotba való átmenet. Ha ellenben a valóságban csak árnyoldalai, a háborúskodás folytonos veszedelmei s a bizonytalanság érvényesültek, akkor nem is paradicsomi természetes állapot volt a kezdő állapot.”³⁰ Méltán hangsúlyozza: „Ez az elveszett paradicsom voltaképpen nem kezdőállapot, hanem végcél (...) Az igazi kezdőállapot hasonló a Hobbes-éhoz (...)”³¹

Látható, hogy Locke kezdőállapota, természetes állapota ellentmondással terhelt: sugalmaz egy ideális *harmóniát*, ami éppúgy esetleges, mint a polgári kormányzatot szerinte

²³ uo.

²⁴ MILGRAM, Stanley: *Obedience to Authority: An Experimental View*. Harper and Row. New York. 1974.

²⁵ POLLOCK, Sir Frederick: *Essay in the Law*. Macmillan, London, 1922. 80-109.

²⁶ HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet* 180.

²⁷ uo.

²⁸ HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet* 183.

²⁹ uo.

³⁰ HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet* 184.

³¹ uo.

szükségessé tevő veszedelem, *diszharmónia*, amely ugyancsak jellemző vonása ennek az ősi állapotnak. Horváth azonban nem mutat rá Locke koncepciójának egy mélyebb ellentmondására. Arról van ugyanis szó, hogy Locke a polgári kormányzat létrehozását a javak élvezetének biztonságát célzó *individuális* igénnyel indokolja és legitimálja. Sőt, Locke – amint Horváth írja – „kapcsolatok nélküli egyének tömegének” nézi „az eredeti sokaságot”.³² Ez azonban az ősi állapotot illetően már eleve kizár mindennemű szociabilitást, harmóniát. A Locke-i koncepció alapján tehát nem pusztán azt nehéz megindokolni, hogy a harmonikus ősi állapot miért tenné szükségessé a polgári kormányzatot, de azt is, hogy az alapvetően individuális ember hogyan élhet természetes állapotában akárcsak időlegesen is békés, harmonikus viszonyok között.

Horváthnál felmerül annak a kérdése is, hogy Locke vajon szó szerint, történeti eseményként értette-e a társadalmi szerződést? E kérdés persze nem csupán Locke vonatkozásában szokott felmerülni. E problematika rendre visszatér a társadalmi szerződés elméletének kimunkálásában résztvevő gondolkodók tárgyalásakor. Ezt az alapvető fontosságú kérdést Horváth sajnálatosan csupán érinti, ráadásul csak Maitland-re³³ reflektálva, álláspontját pedig bővebben nem indokolja. Mint írja: „Maitland azonban igazságtalan Locke-kal szemben, amikor megállapítván, hogy a szerződési elmélet mint történeti tanítás, alaptalan, azt hiszi, hogy Locke komolyan hitt a társadalmi szerződésben, mint történeti tényben.”³⁴ Vitathatatlan, éppoly nehéz annak megválaszolása, hogy Locke történeti tényként tekintett-e a társadalmi szerződésre, mint arra a kérdésre feleletet adni, hogy az Utópiában leírt társadalmi állapot egyes elemei közül melyeket tekintette kívánatosnak Morus Tamás. E kérdések tekintetében valójában csak találgathatunk, jobb és rosszabb érveket hozhatunk fel egyik vagy másik álláspont igazolására. Arra azonban a legtávolabbról sincs lehetőségünk, hogy egyik vagy másik álláspontot minden indoklás nélkül tényként elfogadjuk.

És ezen a ponton megfogalmazható a Locke-i koncepcióval szemben egy további kritika, amelyet azonban Horváth nem említ. Ha ugyanis elfogadjuk azt, amit Horváth is állít, hogy a társadalmi szerződés nem történeti tény, tehát nem a történelmi térben és időben megvalósult jogias aktus, akkor hogy következhet abból a valós történeti térben és időben jogi lehetőség a kormányzat elmozdítására? E kérdés legitim voltának elismerése nem jelenti egyúttal a kormányzat elmozdíthatatlanságának helyeslését, csupán annak hangsúlyozását, hogy az érvelés helyessége nehezen választható el az érvelés konzisztens voltától. Ha azonban arra az álláspontra helyezkedünk, hogy Locke érvelése konzisztens, úgy arra a belátásra kell jussunk, hogy Locke történeti tényként kezelte a társadalmi szerződést.

Horváth végelemzésében a következőket jegyzi meg: „Mint látható, a klasszikus szerződési elmélet elleni kifogások a következő kérdésekre redukálhatók. Valóban történt-e szerződéskötés? Ki szerződött és milyen címen? Mi a szerződés tárgya? E kérdéseket elfogadva könnyű kimutatni, hogy a szerződéskötés tényét bizonyítani nem lehet, továbbá, hogy bizonytalan a szerződésképeség címe és a szerződés tartalma is. A cáfolat meglepő sikere azonban felkelti a gyanút az iránt, hogy nem kissé erőszakos, *ad absurdum* vezetésről van-e szó.”³⁵ Ezt követően Horváth többek között a kollektív szerződések jelenségére, a jegyváltással az üzletszabályzatba való beleegyezés problémájára utal, annak a kérdésnek a

³² HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet* 180.

³³ Vö. MAITLAND, Frederic William: *A Historical Sketch of Liberty and Equality as Ideals of English Political Philosophy from the Time of Hobbes to the Time of Coleridge*. Liberty Found, Indianapolis, 2000 (1875)

³⁴ HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet* 185.

³⁵ HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet* 187.

megfogalmazása mellett, hogy vajon ezen intézmények esetén nem fogalmazhatók-e meg az érvényességgel kapcsolatos azon aggályok, amelyek a társadalmi szerződés kapcsán felmerülnek. Horváthot azonban ezen a ponton cserbenhagyja kritikai érzéke, hiszen nem látja az alapvető különbséget a soha *meg nem kötött* társadalmi szerződés érvényességének és a *ténylegesen megkötött*, de a konszenzualitás oldaláról esetleg megkérdőjelezhető szerződések érvényességének problémája között. Locke társadalmi szempontból sok vonatkozásban hasznos és progresszív teóriáját *jogelméleti-jogdogmatikai* oldalról kívánja mentetegetni, holott az érdemben csupán *erkölcsileg-társadalmilag* értékelhető. E vonatkozásban azonban alighanem indokolt felvetni Locke teóriájának az individualitásában rejlő árnyoldalait is. Azokat az aspektusokat, amelyeket Horváth Barna ugyan érint, ám amelyeknek mélyebb elemzésére Kees van der Pijl koncepciója talán ígéretesebb kiindulási alapnak mutatkozik.